

функції самостійних новин-хронік і заголовків заміток, із текстом яких можна ознайомитися, перейшовши за посиланням.

Незважаючи на численні переваги, інтернет-новини мають і недоліки: інформація часто потрапляє з неофіційних джерел і за браком часу не перевіряється, через що іноді виявляється недостовірною. Задля привернення уваги читачів в умовах жорсткої конкуренції онлайніві ЗМІ часто використовують надмірно сенсаційні заголовки, що не відбивають основного змісту заміток і не відповідають дійсності. При цьому порушуються норми професійної журналістської етики.

Перспективи подальших розвідок. У перспективі предметом окремого наукового дослідження може стати специфіка висвітлення новин у регіональних і всеукраїнських інтернет-порталах, а також проблеми дотримання журналістської етики в онлайн-новинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонова І.М. Системні характеристики онлайнівих та офлайнівих ЗМІ / І.М. Артамонова // Вісник СумДУ. – 2008. – № 1. – С. 181–188. – (Серія «Філологія»).
2. Василенко М.К. Функціонування групи інформаційних жанрів пресової журналістики в сучасних соціально-економічних умовах [Електронний ресурс] / М.К. Василенко. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1038>.
3. Герман думает, что Тимошенко спит с Януковичем [Електронний ресурс] // Трибуна. – 2009. – 21 вересня. – Режим доступу: <http://tribuna.com.ua/news/203993.htm>.
4. Гол Дж. Онлайнівова журналістика / Джим Гол ; [пер. з англ. К. Булкін]. – К.: «К.І.С.», 2005. – 344 с.
5. Корреспондент.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/>
6. Новини // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/>
7. Подробности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/news/allnews/2011/06/28/>
8. Потятиник Б.В. Інтернет-журналістика: [навч. посібн] / Б.В. Потятиник. – Львів: ПАІС, 2010. – 244 с.
9. Трибуна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tribuna.com.ua/>
10. Vlasti.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vlasti.net/>

УДК 007 : 304 : 001

ПСИХОЛОГІЧНЕ І СОЦІОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЙ КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Олександр Холод
(Київ, Україна)

У статті пропонується аналіз психологічних і соціологічних джерел, які стали підґрунтям для формування теорій комунікаційних технологій.

Ключові слова: соціальні технології, комунікаційні технології, психологічний підхід, соціологічний підхід.

В статье предлагается анализ психологических и социологических

источников, которые стали основой для формирования теорий коммуникационных технологий.

Ключевые слова: *социальные технологии, коммуникационные технологии, психологический подход, социологический подход.*

The analysis of psychological and sociological sources which became subsoil for forming of theories of communication technologies is offered in the article.

Key words: *social technologies, of communication technologies, psychological approach, sociological approach.*

Постановка проблеми. На жаль, нині в психолінгвістиці не вбачається необхідним занотовувати, що за основу теорії комунікації покладено відомі теорії психологічного характеру. Осторонь магістрального шляху соціології видаються монографії й захищаються дисертації з соціолінгвістики та психолінгвістики. Автори не вбачають за необхідне мотивувати власні розмисли і пропонують теорії без урахування наріжних теорій, які запропонували свого часу психологи і соціологи. Більше того, у сучасних дослідженнях нової галузі «соціальні комунікації» не знайдемо посилань на праці соціологів і психологів, які, власне, і заклали основу новонародженим галузям. Отже, проблемою, до якої ми звертаємось, є або незнання дослідниками елементарних класичних теорій соціології та психології, або, імовірно, небажання звертатись до класичних робіт.

Актуальність дослідження. Вважаємо, що важливістю нашого дослідження на теперішній день є:

1) не тільки нагадування про основи психолінгвістики, соціолінгвістики, а й нової (для України) наукової галузі «соціальні комунікації»;

2) деталізація та упорядкування інформації про наріжні теорії в психології та соціології, які й стали підґрунтям для психолінгвістики, соціолінгвістики та соціальних комунікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, нині не зустрічаються публікації щодо пошуку джерел і підґрунтя сучасних психолінгвістичних, соціолінгвістичних досліджень та вивчень у галузі «соціальні комунікації».

Мета статті полягає в здійсненні пошуку соціологічного та психологічного теоретичного підґрунтя сучасних досліджень у царині комунікаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. За кордоном дослідники соціальних технологій у своїх уявленнях спирались перш за все на вчення про поведінку людини. Одним із таких вчень у психології став біхевіоризм (від англ. Behaviour – «поведінка»), розквіт якого припав на двадцять роки ХХ століття. Провідною ідеєю біхевіоризму стало переконання в тому, що поведінку людини слід розглядати як сукупність рухових, вербальних та емоційних відповідей на вплив із боку зовнішнього середовища. Біхевіористи, спираючись на результати фізіологічних досліджень російських вчених В.М. Бехтерева [2] та І.П. Павлова [17], стверджували, що вже під час народження Людина має невелику кількість таких схем поведінки, як ковтання, ссання, дихання тощо. На базі згаданих поведінкових схем, на думку засновників біхевіоризму Е. Торндайка [26] і Дж. Уотсона [27], зароджуються більш складні процеси. Якщо реакція є вдалою, вона закріплюється у свідомості людини. Таку реакцію легко поновити за рахунок «спроб і помилок».

Ідеї біхевіористів удосконалили необіхевіористи, які в поведінкову схему окрім стимулу (S) й реакції (R) ввели проміжковий елемент – «об'єкт» (O).

Технології поведінки почав вивчати Беррес Фредерик Скіннер (1904–1990) – американський психолог, прихильник ідей біхевіоризму, який піддав критиці необіхевіористів за механістичність. Ідеї Скіннера Б. [22–24] висловлені в його праці «Поведінка організмів», яка побачила світ 1938 року. Ототожнюючи поведінку тварин і людей, дослідник розповсюдив власні висновки на дослідження з опанування мовлення, психотерапію, а також на навчання в школі. Цікаво, що саме Скіннер Б. виступав з ідеєю перебудови суспільства на підґрунті ідей оперантного біхевіоризму про керування людською поведінкою.

Теперішні дослідники мають бути вдячними ідеям біхевіористів і необіхевіористів, які заклали підґрунтя для пошуку методології і критеріїв диференціації комунікаційних технологій.

Розвиток в історії ідей комунікаційних технологій варто розглянути і з позицій соціологічних координат концепції розуміючої соціології, яку запропонував відомий німецький соціолог Макс Вебер (1864–1920) [4–10]. Одним із наріжних у його теорії є поняття «соціальна дія». Автор терміну Вебер М. назвав **соціальною** таку дією, яка орієнтована на відповідну реакцію очікування. Іншими словами, індивід або соціальна група здійснюють цілеспрямовану активність щодо іншого індивіда або соціальної групи. При цьому ініціатори активності очікують адекватної активності від співучасника взаємної активності.

Згідно Веберу М., соціальна дія відбувається за таких умов:

- 1) дія повинна орієнтуватись на минулий, теперішній досвід та очікувану у майбутньому поведінку учасників взаємної активності;
- 2) дія повинна бути усвідомленою як з боку ініціаторів, так і з боку тих, на кого вона спрямована;
- 3) дія повинна бути суб'єктивно мотивованою.

Соціальні дії, що пов'язані між собою причинною залежністю, за теорією Вебера М., слід називати **соціальною взаємодією**. Іншими словами, соціальна взаємодія – це взаємний спрямований на іншого вплив, свідомий обмін активністю, інформацією, грішми, досвідом, навичками, уміннями, цінностями тощо. Такий обмін зумовлений дією соціальної системи.

Вебер М. вважав, що соціальні дії здійснюються в різних галузях життєдіяльності людини, а саме: економічній, професійній, сімейно-родинній, демографічній, політичній, релігійній, територіальній. Усі форми соціальної взаємодії дослідник розгалужував на кооперацію, конкуренцію, суперництво і конфлікт.

Соціологічне дослідження Вебера М. здійснило потужний поштовх до виокремлення в межах соціології понять і категорій, які лягли в основу розуміння соціальними комунікаціями категорії соціально-комунікаційні технології.

Після Вебера М. активним продовжувачем дослідження соціальних дій став Талкотт Парсонс (1902–1979) – відомий американський соціолог, що очолив наукову школу структурного функціоналізму та став одним із засновників сучасної теоретичної соціології та антропології.

Аналізуючи суспільство і соціальні дії, які нині розглядаються як соціально-комунікаційні технології, Парсонс Т. зауважував, що суспільство повинно мати

власні цілі і бути пристосованим до середовища. Усі елементи суспільства повинні бути скоординованими, а цінності повинні передаватися. Нині відомо, що передача цінностей і координація соціальних дій у суспільстві можлива тільки завдяки соціально-комунікаційним технологіям. Парсонс Т. запропонував теорію соціальної дії, розрізняючи в ній поняття «діяльність» і «поведінка». На думку дослідника, *діяльністю* слід називати процес, що виражається у доцільній зміні і перетворенні людиною світу та свідомості, яка складається з мети, засобів і результатів. *Поведінкою*, як вважав Парсонс Т., є система взаємопов'язаних дій, які здійснюються суб'єктом із метою реалізації певної функції і які потребують його взаємодії із середовищем. Теорія Парсонса Т. була запропонована в праці «Структура соціальної дії», яка вийшла 1937 року.

Основні поняття і категорії теорії соціальної дії дослідника зображено на рис.1 далі.

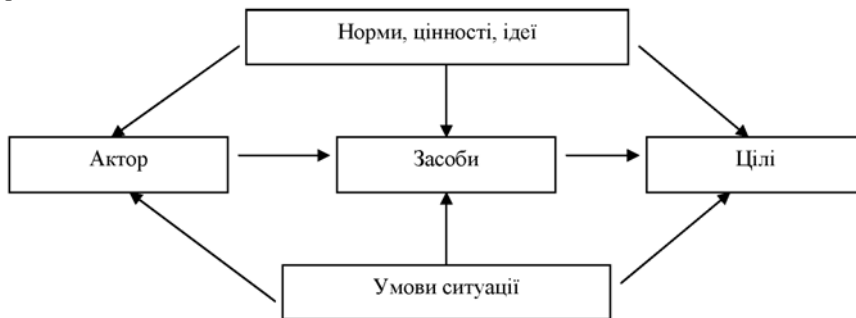

Рис. 1. Структурні складові теорії соціальної дії (за Парсонсом Т.)

Пошук підґрунтя для становлення сучасних ідей і теорій соціально-комунікаційних технологій дає право виокремити такі особливості теорії соціальної дії Парсонса Т.:

1. будь-який актор у своїй діяльності прагне досягти певних цілей, що можливо завдяки засобам;

2. такими засобами є спеціально спрямовані соціальні дії (вплив на об'єкт взаємодії з очікуваннями адекватного реагування від нього);

3. як соціальні дії суб'єкта, так і адекватне реагування об'єкта соціальної взаємодії спираються на вже відомі, стійкі способи (технології), що формуються під впливом умов ситуації взаємодії і норм, цінностей та ідей певного суспільства.

Отже, уся соціальна діяльність суб'єкта спирається на соціально-комунікаційні технології. Термін «соціально-комунікаційні технології» Парсонс Т. ще не вживав у своїй теорії соціальної дії, але був досить близьким до сучасних ідей, пов'язаних із ними.

Згідно з Парсонсом Т., соціальна дія має підсистеми, які автор назвав «біологічний організм», «система особистості («Его»)), «соціальна система» і «система культури».

У підсистемі «біологічний організм» є важливим індивідуальний психологічний стан (інстинкти, біологічні потреби, які впливають на поведінку людини). Нині дослідники також розглядають психологічний стан людини як

один із важливих факторів ефективності соціально-комунікаційних технологій.

У підсистемі «система особистості («Его») Парсонс Т. звернув увагу на мотиваційну структуру індивіда. Дослідник вважав, що організм і система особистості разом утворюють «базисну структуру», тому що вони є сукупністю індивідуальних потреб, диспозицій. Парсонс Т. називав таку сукупність ціледосягнення і вважав її фактором задоволення потреб. Нині фактори системи особистості, й особливо, сукупність ціледосягнення в теоріях соціально-комунікаційних технологій є визначальними.

Підсистему «соціальна система» утворює сукупність зразків поведінки, *соціальної взаємодії*, яку Парсонс Т. називав «інтеракція», і *соціальні ролі*, або інтеграція. У сучасних концепціях соціально-комунікаційних технологій зустрічаються обидва терміни, що ще раз доводить причетність теорії соціальної дії Парсонса Т. до новоутворень в галузі «соціальні комунікації».

«Система культури», на думку Парсонса Т., повинна об'єднувати в собі культурні цінності й соціальні норми, які є необхідними для стабільного функціонування суспільства. Саме культурні норми і цінності, згідно із сучасними концепціями соціально-комунікаційних технологій, передаються технологічними засобами і каналами. Отже, і четверта підсистема системи соціальних дій Парсонса Т. відповідає нинішньому уявленню дослідників про структуру і принципи соціально-комунікаційних технологій.

Після ідей Парсонса Т., пов'язаних із теорією соціальних дій, наступний дослідник Юрген Габермас ще більш наблизився до нинішніх поглядів фахівців із соціальних комунікацій (зокрема, соціально-комунікаційних технологій). Провідною проблематикою для нього став комунікативний розум. У праці «Пізнання та інтерес» (1968 року) Габермас Ю. [28–30] висловлює думку про існування універсального комунікаційного суспільства, у якому комунікація залежить від суспільних умов. Саму комунікацію Габермас Ю. розмежовує на вільну комунікацію і комунікації, що підпадають під вплив взаємин панування – підлеглих. У праці «Попередній роздум щодо теорії комунікативної компетенції» (1971 року), а через десять років у праці «Теорія комунікаційної дії» (1981 року) Габермас Ю. звертається до розробки поняття «розум», яке спирається на теорію мовленнєвих актів, досить модну на той час. Нині стало традицією серед соціологів звертатись до теорії комунікаційної компетенції і теорії комунікаційної дії у випадку, коли мова йде про соціальні дії і комунікаційні дії у суспільстві. Фахівці з соціальних комунікацій можуть також пишатись знанням ідей і теорій Габермаса Ю., оскільки положення згаданих теорій продовжують чітку прогресивну лінію розвитку ідей пошуку критеріїв розгалуження соціально-комунікаційних технологій як соціальних дій і комунікаційних дій та їхнього подальшого опису й класифікації.

Соціологічні вчення Вебера М., Парсонса Т. та Габермаса Ю. не були виокремлені із загального потоку розвитку наукових ідей, що стосувались досліджень комунікації у суспільстві. Разом із соціологічними теоріями паралельно інтенсивно розвивались теорії у межах психології.

Поняття «соціальна дія», «комунікативна дія» пояснювались і психологами, хоча де у чому й з інших позицій. У психології проблеми визначення ролі діяльності і свідомості в житті суспільства, проблеми методології, проблеми взаємозв'язу і єдності психічних функцій та діяльності досліджував Сергій Рубінштейн (стаття «Принцип творчої самодіяльності» – 1922 року) [18].

Розгалуження понять «дія», і «діяльність» подається на початку тридцятих років ХХ століття у культурно-історичній теорії російського дослідника Лева Виготського (праці «Історія розвитку вищих психічних функцій» – 1931 року, «Мислення та мовлення» – 1934 року) та теорії діяльності О.М. Леонтьєва (перші думки про теорію висловлені 1930 року в доповіді «Розвиток внутрішньої структури вищої поведінки» під час виступу на I Всесоюзному з'їзді з вивчення поведінки людини) [14].

Сергій Леонідович Рубінштейн (1889–1960) у праці «Основи загальної психології» (1946 року) розробив незалежно від Олексія Миколайовича Леонтьєва (1903—1979) **теорію діяльності**, яку ще називають діяльнісним підходом у психології. Теорія діяльності була створена протягом двадцятих – тридцятих років ХХ століття. Положення теорії діяльності спираються на культурно-історичний підхід, запропонований Левом Семеновичем Виготським (1896–1934) [11–12]. У свою чергу, останній взяв за основу філософську теорію Карла Маркса (1818–1983) [15].

Сутність теорії діяльності відповідає нинішнім підходам, на які спираються фахівці із соціальних комунікацій і соціально-комунікаційних технологій. Основні позиції теорії діяльності:

- 1) не свідомість визначає діяльність, а діяльність визначає свідомість;
- 2) діяльність – це сукупність дій, що спрямовані на досягнення цілей;
- 3) свідомість і діяльність утворюють єдність, але не тотожність;
- 4) психіка і свідомість формуються в діяльності;
- 5) психіка і свідомість проявляються в діяльності;
- 6) діяльність регулюється свідомістю;
- 7) свідомість не дається суб'єктові безпосередньо для самоспостереження;
- 8) свідомість можна пізнати лише через систему суб'єктивних взаємин;
- 9) діяльність суб'єкта є підґрунтям для його розвитку.

Паралельно з Рубінштейном С., а пізніше незалежно від нього, Леонтьєв О.М. у своїх працях «Проблеми розвитку психіки» (1959 року) та «Діяльність. Свідомість. Особистість» (1975 року) пропонує власний підхід до вивчення свідомості і діяльності як взаємозалежних процесів. Леонтьєв О.М. вважає, що:

- 1) свідомість не проявляється як окрема реальність;
- 2) свідомість «вмонтована» в реальність;
- 3) діяльність і свідомість об'єктивно взаємопов'язані і взаємозалежні;
- 4) через діяльність розвивається свідомість, і навпаки;
- 5) свідомість регулює діяльність;
- 6) діяльність опосередковує всі психічні процеси;
- 7) існує зовнішня і внутрішня діяльність.

Леонтьєв О.М. [14] запропонував схему структури діяльності («діяльність – дія – операція – психофізіологічні функції»), яку автор співвідніс із структурою мотиваційної сфери («мотив – мета – умови»). Варто нині прочитати запропоновані схеми структури діяльності і мотивації у зворотному порядку. У такому випадку можна отримати чітку схему, яка пояснює психічні процеси породження мотивації комунікації у суспільстві. До того ж, зворотне прочитання схем дозволяє зрозуміти, що соціально-комунікаційні технології пояснюються повною мірою як детерміновані, або обумовлені соціальною необхідністю, цілепокладанням і цілереалізацією мотивів особистості у суспільстві, членом якого вона є.

Висновки:

1. Нами була поставлена мета дослідження: здійснити пошук соціологічного та психологічного теоретичного підґрунтя сучасних досліджень у царині комунікаційних технологій. Поставлена мета була повністю доведена.

2. Було встановлено, що з боку психології підґрунтям для формування теорій комунікаційних технологій варто вважати теоретичні положення, висунуті Б. Скіннером (ідеї оперантного біхевіоризму про керування людською поведінкою).

3. Встановлено також, що соціологічні ідеї М. Вебера також можуть вважатись підґрунтям для сучасних досліджень комунікаційних технологій (положення про соціальну дію та соціальну взаємодію).

4. Ідеї соціолога Т. Парсонса також можуть вважатись наріжними для формування теорій комунікаційних технологій (положення про соціальні дії суб'єкта, адекватне реагування об'єкта соціальної взаємодії, стійкі способи (технології), які формуються під впливом умов ситуації взаємодії і норм, цінностей та ідей певного суспільства).

5. Теорія соціолога Ю. Габермаса є не просто дотичною до нинішніх положень комунікаційних технологій, але прямо може вказуватись як провідна (теорія комунікаційної компетенції, теорія комунікаційної дії).

4. Теорія діяльності, розроблена С.Л. Рубінштейном та уточнена й розвинута О.М. Леонтьєвим, набуває неабиякого значення для формування теорій комунікаційних технологій (наприклад, положення С.Л. Рубінштейна: не свідомість визначає діяльність, а діяльність визначає свідомість; діяльність – це сукупність дій, що спрямовані на досягнення цілей тощо; наприклад, положення О.М. Леонтьєва: свідомість не проявляється як окрема реальність; свідомість «вмонтована» в реальність; діяльність і свідомість об'єктивно взаємопов'язані і взаємозалежні тощо).

Перспективи подальших розвідок. З метою укріплення теоретичного підґрунтя сучасних теорій комунікаційних технологій у подальшому є необхідність не тільки деталізувати теоретичні позиції соціологів та психологів, але й звернутись до провідних постулатів теорії ноосфери В.І. Вернадського та пасіонарної теорії М.Л. Гумільова, до теорії соціальних технологій В.М. Патрушева, В.І. Матвієнка тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы / [под ред. Т. Парсонса]. – М.: Прогресс, 1972 (курс лекций по радио, сокр. перевод).
2. Бехтерев Владимир Михайлович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Биехвиоризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.effecton.ru/189.html>
4. Вебер М. Избранное. Образ общества: [пер. с нем.] / Вебер М. – М.: Юрист, 1994. – С. 34–36.
5. Вебер М. Избранные произведения: [пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко; коммент. А.Ф. Филиппова]. – М.: Прогресс, 1990. – С. 34–39.
6. Вебер М. Исследования по методологии наук / Вебер М. – М.: ИНИОН, 1980. – С. 57–58.
7. Вебер М. История хозяйства: Город / Вебер М. – М.: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – С. 245.

8. Вебер М. Политические работы, 1895–1919: [пер. с нем. Б.М. Скуратова; послесл. Т.А. Дмитриевой] / Вебер М. – М.: Праксис, 2003. – С. 123.
9. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Вебер М. – М., 2003. – С. 78.
10. Вебер М. Работы М. Вебера по социологии, религии и культуре / Вебер М. [АН СССР, ИНИОН, Всесоюз. межвед. центр наук о человеке при президиуме]. – Вып. 2. – М. : ИНИОН, 1991. – С. 46.
11. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. / Выготский Л.С. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3.
12. Выготский Лев Семёнович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
13. Ковалев А.Д. Формирование теории действия Толкотта Парсонса: В 4-х т. / Ковалев А.Д. // История теоретической социологии. – М.: Канон, 1997. – Т.3. – С. 150–179.
14. Леонтьев А.Н. Проблемы психологии деятельности // Деятельностный подход в психологии: проблемы и перспективы [под ред. В.В. Давыдова и Д.А. Леонтьева] / Леонтьев А.Н. – М.: Изд-во АПН СССР, 1990. – С. 136–150.
15. Маркс Карл [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
16. О структуре социального действия. – М.: Академический проект, 2000. – С. 78.
17. Павлов Иван Петрович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
18. Рубинштейн Сергей Леонидович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
19. Седов Л.А. Парсонс, Толкотт / Седов Л.А. // Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С. 257–260.
20. Система координат действия и общая теория систем действия. Функциональная теория изменения. Понятие общества // Американская социологическая мысль. – М.: Изд. Международного ун-та бизнеса и управления, 1996.– С. 462–525.
21. Система современных обществ. – М.: Аспект-Пресс, 1997 (включает также интеллектуальную автобиографию Парсонса).
22. Скиннер Б.Ф. и бихевиоризм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.skinner.psy4.ru/>
23. Скиннер Б.Ф. Технология поведения / Скиннер Б.Ф. // Американская социологическая мысль: [тексты] : [под ред. В. И. Добренкова]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 134–135.
24. Скиннер Б.Ф. Технология поведения // Американская социологическая мысль: Тексты [под ред. В.И. Добренкова] / Скиннер Б.Ф. – М.: Изд-во МГУ. 1994. – С. 187.
25. Теория деятельности или деятельностный подход [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
26. Торндайк Э., Уотсон Дж. Б. Бихевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении / Э. Торндайк, Дж. Б. Уотсон. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – 704 с.
27. Уотсон, Джон Бродес [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
28. Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории [пер. с нем. Медведева Ю.С.; под ред. Складнева Д.А.] / Хабермас Ю. – М.: Наука, 2001. – 417 с. – («Слово о сущем»).
29. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Хабермас Ю. – М.: Наука, 1992. – 176 с.
30. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы: На пути к либеральной евгенике? [пер. с нем. М.Л. Хорькова] / Хабермас Ю. – М.: Весь Мир, 2002. – 144 с.